

## ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ

### ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ :

ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਸਿਖ ਸਾਧਨਾ, ਅਧਿਐਨ, ਅਧਿਆਪਨ, ਖੋਜ ਆਦਿ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਹਿਲੂ ਦਾ ਮੁਢ ਤਥਾ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਖ ਬਾਰੇ ; ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਧਰ ਦੇ ਖੋਜ / ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਪਾਠ (lesson) ਵਿਚ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ (syllabus) ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ, ਮਾਸਟਰ ਡਿਗਰੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਭਾਵ, ਸਰੂਪ, ਇਤਿਹਾਸ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹਈਆ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਹਿਤ ਲੋੜੀਂਦੇ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ।

### ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਤੇ ਰੁਝਾਨ :

ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਵਿਸ਼ਾ, ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਕਈ ਪਸਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਵਿਹਾਰ ਜਾਂ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ‘ਪਾਠ ਕਰਨਾ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ‘ਪਾਠ’, ਸਬਕ (lesson); ਕਿਰਤ (text) ਜਾਂ ਲਿਪੀ (script) ਰੂਪ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਚਾਰਨ (to read) ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਵਿਹਾਰਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਉਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਪਸਾਰ ਹਨ- ਪਹਿਲਾ ਪਸਾਰ ਪਾਠ ਦੇ ਉਸ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ (ਮਰਯਾਦਾ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਸਿਖ ਸੰਸਥਾਈ ਕਾਰਜ (ਅਖੰਡ/ ਸਹਿਜ ਪਾਠ, ਨਿਤਨੇਮ, ਦੁਖ-ਸੁਖ ਵੇਲੇ ਪਾਠ...) ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਲਿਖਤ ਸਰੂਪ/ ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪ ਦੇ ਉਚਾਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਹਥਲਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਾਠ/ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਸਿਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਸੰਸਥਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ‘ਸੰਥਿਆ’ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਪਾਠ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਇਹ ਵਿਹਾਰਕ ਸੰਸਥਾਈ ਕਿਰਿਆ ਅਕਸਰ ਟਕਸਾਲਾਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਡੇਰਿਆਂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਸੰਸਥਾਈ ਪਰੰਪਰਾ ‘ਸੰਥਿਆ’ ਤਹਿਤ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਆਮ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਜਪੁ ਬਾਣੀ, ਫਿਰ ਪੰਜ ਗ੍ਰੰਥੀ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜ ਚੋਣਵੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ) ; ਦਸਗ੍ਰੰਥੀ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਵੀਂ ਬਾਣੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ), ਫਿਰ (ਦੋ ਜਾਂ ਚਾਰ ਭਾਗ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੈਂਚੀਆਂ/ਭਾਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਥਿਆ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਥਿਆ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਸੰਬੰਧੀ

ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਧਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਖ-ਵਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਟਕਸਾਲਾਂ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ/ਸੰਬਿਆ ਕਰਾਉਣ ਦੀਆਂ ਪਧਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪਿਛੋਕੜ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਮਾਂ, ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਰਾਇ-ਭਿੰਨਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਸੰਸਥਾਗਤ ਉਚਾਰਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਲਿਆਉਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉਤੇ, ਅਧਿਐਨ ਸੌਖ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ/ ਸੰਬਿਆ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਕੂਲ/ਰੁਝਾਨ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :

- (1) ਰੀਤ-ਮੂਲਕ ਸਕੂਲ
- (2) ਅਰਥ-ਮੂਲਕ ਸਕੂਲ
- (3) ਪਾਠ-ਮੂਲਕ ਸਕੂਲ

ਰੀਤ ਮੂਲਕ ਰੁਝਾਨ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਭਾਵਨਾਮੁਖ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਉਸ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਰਿਕਾਰਡ ਰਖਣਾ/ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਲਗਪਗ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਦੀਆਂ ਆਪਸੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਦਿਲਚਸਪ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਵਾਮ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਨੇਕ ਕੰਮਕਾਜੀ, ਪਾਠੀ, ਸੇਵਾ-ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਇਸੇ ਰੁਝਾਨ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜੀਵਨ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਜਾਂ ਗੁਰ-ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਕੀਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਚਾਰਨ ‘ਪ੍ਰਵਾਨ’ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਮੁਖ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਪਾਠ’ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਅਰਥ-ਮੂਲਕ ਸਕੂਲ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ/ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਠ-ਮੂਲਕ ਸਕੂਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

### **ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਅਧਾਰ**

ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਖਤ ਪਾਠ (text) ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ‘ਉਚਾਰ ਖੰਡ’ (syllabic) ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਓਵੇਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਂ ‘ਸ਼ੁਧ’ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਲਿਖਤ ਸਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਠੀਕ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁਖ ਤੌਰ ਉਤੇ 32 ਵਿਅੰਜਨ, 10+1 ਸ੍ਰ (42+1 ਧੁਨੀਆਂ) ਹਨ, ਜੋ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤੇ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹਨ। ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਉਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਰਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਅਰਥ-ਮੂਲਕ ਸਕੂਲ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਧੁਨੀਆਂ (ਖਾਸਕਰ /ਸ/ਜ/) ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ (/ਸ਼/ਜ਼/) ਅਨੁਸਾਰ ਬੋਲਣਾ, ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੁਝ ਗੈਰ-ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਨਾਸਕੀਕਰਨ ਕਰਨਾ (ਜਿਵੇਂ ਚੰਗਿਆਈਆ ਦਾ /ਆਂ/) ਜਾਂ ਬਲ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ( ~ ਅਧਕ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ, ਆਖਰੀ (ਪਿੰਗਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ) ਹ੍ਰਸ੍ਵ ਜਾਂ (ਵਿਆਕਰਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ) ਵਿਭਕਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ (ਖਾਸਕਰ < \_ ਤੇ i > ਔਂਕੜ ਤੇ ਸਿਹਾਰੀ) ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਛੁਡਣਾ, ਆਦਿ ਜਿਹੇ ‘ਨੇਮਾਂ’ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਂ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ‘ਨੇਮ’ ਗੈਰ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਸਿਧਾ ਨਹੀਂ, ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਦ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਸਿਖ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕਥਾ/ਵੀਚਾਰ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸੰਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਰਹੇ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਇਹ ਨਿਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਸਲਾ ਨਹੀਂ, ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ (theological) ਵੀ ਹੈ। ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤ, ਉਚਾਰਨ ਜਾਂ ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਮੂਲ ਪਧਰ ਉਤੇ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਠ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ, ਹਰ ਲਫਜ਼/ਲਗ-ਮਾੜ ਤਕ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਧਰਮੀ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ (theological) ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜੋ ਪਵਿਤਰ ਬਾਣੀ ਸਾਨੂੰ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਹਰੇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ, ਪਵਿਤਰ (sacred) ਤੇ ‘ਸੁਧ’ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਧੁਨੀ, ਰੂਪ, ਅਰਥ... ਪਧਰ ਉਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ; ਅਜ ਸੁਝਾਏ ਨੇਮ ਕਲ੍ਹ ਨੂੰ ਫਿਰ ਬਦਲਣੇ ਪੈਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਨੇ (ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕੁਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਾਂਗ) ਬਦਲਦੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਥਿਰ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵੀ (ਇਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲ ਵਾਲਾ) ਸਥਿਰ ਹੈ।

ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨਕ (phonetics) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤਦਭਵੀ ਹੈ। ਤਤਸਮੀ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨਾ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਉਕਾਈ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ 15-ਕੁ ਦੇ ਕਰੀਬ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ-ਧੁਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਤਸਮੀ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨਾ ਨਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕਿਸੇ ਨੇਮ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤਦੋਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ, ਅਪਭ੍ਰੰਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀਆਂ

ਦਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ /ਅਪਭ੍ਰੰਸਾਂ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਆਧੁਨਿਕ (ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਉਤਰ ਭਾਰਤੀ) ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਇਕ ਪੜ੍ਹਾਅ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ/ਅਪਭ੍ਰੰਸਾਂ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਲਛਣ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ /ਸ/ ਧੁਨੀ ਹੀ ਹੈ, /ਸ਼/ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਰਿ’ (ऋ) ਧੁਨੀ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਸੰਬੰਧਕੀ ਰੂਪ ‘ ਾ ’ ਅੰਤਕ ਨਾਸਕੀ-ਰਹਿਤ ਹਨ (ਭਗਤਾ, ਸੰਤਾ, ਗੁਣਾ, ਪਾਪਾ...)। ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ‘ਆ’ ਅੰਤਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਨਾਸਕੀ ਹਨ, ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਾ ਤਾਂ ਹਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਕ ਅਧ ਥਾਂ ਹੀ ਹਨ, ਨਾਸਕੀਕਰਨ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਜੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪਿਛਲੇ ਅਠ-ਸਤ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਧੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵੀ ਅਸੀਂ ਭਾਵੇਂ ‘ਆਈਆਂ’ [ਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਆਈਆ’] ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ‘ਆਂ’ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਬੋਲਦੇ ‘ਆਂਈਆਂ’ ਹਾਂ, ਭਾਵ ਨਾਸਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਨਹੀਂ; ਬਹੁਤ ਘਟ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਸਜਣ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਆਏ ਨਾਸਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ/ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ‘ਉਚਾਰਨ ਸੰਕੇਤ’ ਹੋਣ ਦਾ ਨੋਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਜੇਹਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਦ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ।

ਉਕਤ ਬਿਨਾ ਸਾਧੂ (ਸਧੂਕੜੀ) ਭਾਖਾ, ਲਹਿੰਦੀ, ਬ੍ਰਜ, ਫਾਰਸੀ, ਸਿੰਧੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਬਾਂਗਰ, ਖੜੀ, ਬਿਹਾਰੀ, ਮਰਾਠੀ, ਰੇਖਤਾ, ਪਹਾੜੀ ਬੋਲੀਆਂ... ਦੇ ਲਛਣ ਵੀ ਲਭ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪਧਰ ਉਤੇ ਹਨ, (ਲਹਿੰਦੀ ਛੱਡ ਕੇ) ਧੁਨੀਆਂ ਜਾਂ ਵਿਆਕਰਨ ਪਧਰ ਉਤੇ ਘਟ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਧੁਨੀਆਂ ਜਾਂ ਵਿਆਕਰਨ ਨਹੀਂ, ਸੋ ਉਚਾਰਨ ਬਾਣੀ ਪਾਠ ਦੇ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ, ਪਾਠ ਮੂਲਕ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਤਦਭਵੀ ਹੀ (ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ, ਤਿਵੇਂ) ਹੋਵੇਗਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਘੜਵੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹ੍ਰਸ੍ਰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਂਤਕ ਵਰਤੋਂ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ : ਇਕੁ , ਅੰਤਰੁ, ਵਿਚਿ, ਜਾਗਤਿ...)। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ (ਖਾਸਕਰ ਅਪਭ੍ਰੰਸਾਂ) ਵਾਲੀ ‘ ਿ , - ’ ਅੰਤਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਹੈ। ਅਪਭ੍ਰੰਸਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੀ ‘ਉਕਾਰ-ਬਹੁਲਾ’ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਬੋਲੀਆਂ) ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਗੇ ਸਿਹਾਰੀ ਤੇ ਔਂਕੜ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਸ਼ਬਦਾਂਤਿਕ ਲਗਾਂ ਜਰੂਰੀ ਭਾਗ ਹਨ। ਇਸ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਆਕਰਨਕ, ਉਚਾਰਾਤਮਕ

ਤੇ ਅਰਥ ਮੂਲਕ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ < ਿ > ਤੇ < - > ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ : ਠਾਕੁਰ, ਪਛੁਤਾਇ, ਮੰਦਿਰ, ਪੰਡਿਤ)।

ਬਾਣੀ ਕਾਵਿ/ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਰਵਾਨੀ ਹੈ, ਉਸ ਰਵਾਨੀ ਵਿਚ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਧੁਨੀ ਜੋੜ ਕੇ (ਜਿਵੇਂ ਸ਼/ਜ਼) ਜਾਂ ਹਟਾ ਕੇ (ਜਿਵੇਂ ਅੰਤਿਮ ਰ੍ਹਸ ਚਿੰਨ੍ਹ/ਵਿਭਕਤੀ ਪਿਛੇਤਰ), ਰੋਕਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੂਲ ਰਵਾਨੀ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਲਈ ਪਾਠ ਮੂਲਕ (ਜਿਵੇਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ) ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਮੂਲਕ ਉਚਾਰਨ ਹੀ ਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ 15-17<sup>ਵੀਂ</sup> ਸਦੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮੂਲ ਲੈਅ, ਰਵਾਨੀ, ਮੁਹਾਵਰਾ, ਪਾਠ, ਪੁਰਾਤਨਤਾ, ਅਰਥ, ਸੁਧਤਾ ਆਦਿ ਸਭ ਪਾਠ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ (ਜਿਵੇਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ) ਉਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸੋ ਠੀਕ ਜਾਂ ਸਹੀ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਭਾਵ, ਬਾਣੀ ਜਿਵੇਂ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿਧਾਂਤਕ ਨਾਲੋਂ ਵਿਹਾਰਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਲੰਮੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੇਠਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮੀ/ਸਿਲੇਬਸੀ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਇਕ-ਦੋ ਲੋੜੀਂਦੇ ਬਿੰਦੂਆਂ ਉਤੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

## 1. ੴ ਦਾ ਉਚਾਰਨ

ੴ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਤਾ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ੴ ਇਕ ਦਿਬ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਸਿਖ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਪਰੰਪਰਾ, ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸੁੰਤਤਰ/ਮੌਲਿਕ ਸਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕੋ-ਇਕ (ਵਾਹਿਦ) ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਉਚਾਰਿਆ' ਤੇ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ੴ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਹੈ, ਇਹ ਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ 'ਸਬਦੁ' ਹੈ। ਬਣਤਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ੴ, 'ਇਕ ਇਕਾਈ' (one unit) ਹੈ, ਭਾਵ < ੴ > ਅਤੇ < ਓ > ਜਾਂ < ੴ, ਓ, ੴ > ਨਹੀਂ; ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ 'ਸਬਦੁ' ਦੇ, 'ਇਕ, ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ' ਅੰਗ ਨਹੀਂ, ਇਹ 'ਇਕ' ਹੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਏਕਾ' ਦੇ ਪਾਸਿ ਉੜਾ 'ਬਹਾਲਿਆ' ਹੋਇਆ ਹੈ (ਏਕਾ ਏਕੰਕਾਰੁ ਲਿਖਿ ਦੇਖਾਲਿਆ। ਉੜਾ

ਓਅੰਕਾਰੁ ਪਾਸਿ ਬਹਾਲਿਆ। ਵਾਰ ੩/ਪਉੜੀ ੧੫)। ੴ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਦ, ਸ਼ਬਦ, ਵਾਕ/ਵਾਕੰਸ਼ ਜਾਂ ਸਮਾਸ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ-ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਸਤ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਲਿਪੀ-ਖੇਤਰ ਦਾ ਕੋਈ ਲਿਪੀ-ਅਖਰ/ਲਿਪਾਂਕ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ (The Symbol) ਹੈ, ਦੈਵੀ-ਚਿੰਨ੍ਹ (The Symbol Divine) ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦਿਬਤਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ (The Symbol of Divine) ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਇਹ ਖੁਦ ਦਿਬ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ; ਇਹ ਦਿਬਤਾ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪ ਹੈ; ਇਕ ਹੈ। ੴ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਅਰਥਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਜਾਂ ਲਿਪੀਅੰਤਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ/ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਉਚਾਰਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਜਪਿਆ/ ਧਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ 'ਪਰੰਪਰਾ' ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣਾ/ਧਿਆਉਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਪਰਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ (ਧਰਮ) ਗ੍ਰੰਥ ਅਧਾਰਿਤ ਨਿਰਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ੴ ਦੀ ਉਚਾਰਨ ਪਰੰਪਰਾ 'ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ' ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਧਾਰਿਤ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ।

ਉਕਤ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਹ ਇਕ 'ਉਚਾਰ' ਹੈ, 'ਧੁਨਿ' ਹੈ। 'ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ' ਜੋ ਨਾਂ (Name) ਅਸੀਂ ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ੴ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਕਹਿਣ / ਸੁਣਨ ਲਈ ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ, 'ਉਚਾਰਨ' ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹੈ ਹੀ 'ਧੁਨਿ ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ'। ਸੋ ੴ (ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ) ਧੁਨੀ ਹੈ, ਇਹ 'ਆਦਿ ਧੁਨਿ' ਹੈ। ਸਿਖ ਦਰਸ਼ਨ (Sikh Philosophy) ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ/ਸ੍ਰਿਸਟੀ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ (ਨਿਰਗੁਣ ਤੋਂ ਸਰਗੁਣ ਹੋਇਆ; ਨਿਰੰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ) ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ/ਆਦਿ (Prime) ਅਨੰਤ ਇਕ (The One Infinite) ਅਸੀਮ ਲਹਿਰ (The Pre-Cosmic Wave) ਧੁਨਿ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਉਹ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਸੀ:

*ਓਅੰਕਾਰਿ ਏਕ ਧੁਨਿ ਏਕੈ ਏਕੈ ਰਾਗੁ ਅਲਾਪੈ॥ (੮੮੫)*

ਇਸੇ 'ਓਅੰਕਾਰਿ' ਧੁਨੀ ਨਾਲ ਹੀ ਅਨੰਤ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ:

*ਓਅੰਕਾਰਿ ਸਭ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਈ॥ (੧੦੬੧)*

ਇਸ ਓਅੰਕਾਰ ਧੁਨਿ ਵਿਚ 'ਸੁਰਤੀ' (ਧਿਆਨ) ਜੋੜ ਕੇ ਹੀ ਸਾਧਕ (ਗੁਰਮੁਖਿ) ਅਕਥ ਕਹਾਣੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ (ਧੁਨਿ ਮਹਿ ਧਿਆਨੁ ਧਿਆਨ ਮਹਿ ਜਾਨਿਆ ਗੁਰਮੁਖਿ ਅਕਥ ਕਹਾਣੀ॥ ੮੭੮-੭੯)। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੇ ਇਸ ਅਸੀਮ ਲਮਹੇ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਪਦ 'ਕਵਾਉ/

ਕਵਾਵੈ<sup>1</sup>, ਸਬਦੁ<sup>2</sup>, ਕਲਾ/ਸੁੰਨ ਕਲਾ<sup>3</sup>, ਸਹਜਿ<sup>4</sup>, ਹੁਕਮ<sup>5</sup>... ਆਦਿ ਇਸੇ ਅਸੀਮ ਧੁਨਿ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤਦੇ ਹਨ (1. ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ॥ ੩, ਏਕ ਕਵਾਵੈ ਤੇ ਸਭਿ ਹੋਆ॥ ੧000; 2. ਉਤਪਤਿ ਪਰਲਉ ਸਬਦੇ ਹੋਵੈ॥ ੧੧੭ ; 3. ਕਲਾ ਉਪਾਇ ਧਰੀ ਜਿਨਿ ਧਰਣਾ॥ ੧੦੭੧; ਸੁੰਨ ਕਲਾ ਅਪਰੰਪਰਿ ਧਾਰੀ॥ ੧0੩੭; 4. ਸਸੈ ਸਭੁ ਜਗੁ ਸਹਜਿ ਉਪਾਇਆ...॥ ੯੩੦; 5. ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਆਕਾਰ॥੧)।

ਉਕਤ ਸੰਖੇਪ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ੧ੳ ਇਕ ਅਸਮੀ ਧੁਨੀ/ਲਹਿਰ ‘ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ’ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਨਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਹੀਂ ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਲਿਪੀ, ਅਨੁਵਾਦ, ਲਿਪੀਅੰਤਰਨ, ਵਿਆਕਰਨ... (...ਉਚਾਰਨ) ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਧੁਨੀ ਹੈ; ਆਦਿ, ਦੈਵੀ, ਅਸੀਮ ਲਹਿਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ/ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ‘ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ’ ਦੇ ਉਚਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਿਆ/ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ‘੧ੳ’ ਦਾ ਉਚਾਰਨ- ‘ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ’ ਹੈ। ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ/ਪਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਅਨੁਪਮ (unique) ਹੈ।

## 2. ‘ਮਹਲਾ’ ਦਾ ਉਚਾਰਨ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਹਿਮ ਭਾਗ ਸਿਰਲੇਖ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸੂਚਨਾਵਾਂ (ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ 1 ਤੋਂ 6 ਤਕ ਹਨ: ਰਾਗ, ਬਾਣੀਕਾਰ, ਕਾਵਿ/ਬਾਣੀ-ਰੂਪ/ਨਾਂ, ਉਚਾਰਨ, ਸਾਹਿਤਕ ਛੰਦ, ਫੁਟਕਲ) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਸੂਚਨਾ ਹੈ। ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਲਈ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜ ਰੂਪਾਂ -ਮਹਲ, ਮਹਲੁ, ਮਹਲਾ, ਮਹਲੇ ਤੇ ਮ: - ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ-ਮਾਤਰਾ ‘ਮਹਲਾ ਤੇ ਮ:’ ਪਦ ਦੀ ਹੈ। ‘ਮ:’ ਪਦ, ‘ਮਹਲਾ’ ਦਾ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਹੈ। ‘ਮਹਲਾ’ ਪਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਪਰ ਹਥਲੀ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚਲੇ ‘ਮਹਲਾ’ ਪਦ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਿਖ ਉਚਾਰਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ‘ਮਹਲਾ/ਮ:’ ਪਦ ਦੇ ਉਚਰਤ ਰੂਪ ਕਈ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸੁਝਾਓ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਦੋ ਹਨ:

- (1) ਮਹੱਲਾ ਅਤੇ
- (2) ਮਹਿਲਾ/ਮੈਹਲਾ

‘ਮਹੱਲਾ’ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਟਕਸਾਲਾਂ, ਡੋਰਿਆਂ ਦੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦਕਿ ‘ਮਹਿਲਾ/ਮੈਹਲਾ’ ਆਧੁਨਿਕ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੜ੍ਹੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

‘ਮਹਲਾ’ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ‘ਮਹੱਲਾ/ਮਹਿਲਾ/ਮੈਹਲਾ’ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣ ਪਿਛੇ ਕੁਝ ਗਲਤ-ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਲਤ-ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹਨ:

- (1) ਇਹ ਪਦ ਅਰਬੀ ਮੂਲ ਦਾ ਹੈ।
- (2) ਇਹ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਵਾਚਕ ‘ਮਹਿਲਾ’ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ‘ਇਸਤਰੀ’ ਹੈ।
- (3) ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸਰੀਰ, ਮਹੱਲ ਜਾਂ ਉਤਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ।
- (4) ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ‘ਮਹੱਲਾ/ਮਹਿਲਾ’ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ, ਆਦਿ।

ਉਕਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨਿਰਮੂਲ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸਮੀਖਿਆ ਤਾਂ ਇਥੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਵਸਤੂ-ਸਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ :

- (1) ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚਲਾ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਪਦ ‘ਮਹਲਾ’ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਨਾ ਮਹੱਲਾ ਹੈ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ‘ਮਹਿਲਾ/ਮੈਹਲਾ’ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ ਉਚਾਰਨ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਮਹਲਾ’ /ਮ.ਹ.ਲਾ/ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ‘ਮਹਲਾ’ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਚਾਰ ਧੁਨੀ-ਬਿੰਬਾਂ (ਮ+ਹ+ਲ+ਆ) ਦਾ ਜੋੜ ਇਹ ਪਦ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬੋਲਣਾ/ਉਚਾਰਨਾ ਹੀ ਠੀਕ, ‘ਸੁਧ’ ਹੈ।
- (2) ‘ਮ:’, ‘ਮਹਲਾ’ ਦਾ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਹੈ, ਸੋ ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਂਗ ‘ਮਹਲਾ’ ਹੀ ਹੈ।
- (3) ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿਚਲੇ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਦ ‘ਮਹਲ, ਮਹਲੁ, ਮਹਲੇ’ ਵੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਮਹਲ/ ਲੁ/ ਲੇ’ ਹੀ ਉਚਾਰੇ ਜਾਣਗੇ।
- (4) ਇਹ ਅਰਬੀ ਮੂਲ ਦਾ (ਮਹੱਲ) ਨਹੀਂ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਪਦ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਂਵ, ਪੁਲਿੰਗ, ਇਕ ਵਚਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸਰੀਰ ਜਾਂ ਕਾਇਆ ਨਹੀਂ, ਸਹੀ ਅਰਥ ‘ਗੁਰਜੋਤਿ’ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ‘ਉਤਰਨ’ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਜੋਤਿ ‘ਗੁਰਜੋਤਿ’ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤਕ ਹੈ।

ਸੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਮਹਲਾ’ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ (ਸਾਧਿਤ) ਰੂਪ ਉਵੇਂ ਹੀ ਉਚਾਰੇ ਜਾਣਗੇ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ, ‘ਮਹੱਲਾ’ ਜਾਂ ‘ਮਹਿਲਾ’ ਨਹੀਂ।

### **3. ਦੋ-ਲਗਾਂ ਵਾਲੇ ਅਖਰ/ਸ਼ਬਦ**

ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਬਹਿਸ ਅਧੀਨ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਸਲਾ ਦੋ-ਲਗਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਦੋ-ਲਗਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਵਰਤੋਂ-ਸਥਿਤੀ ਵੇਖਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ :

- (1) ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੋ-ਲਗਾਂ ਵਾਲੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਪਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲਗਪਗ 176 ਹੈ।
- (2) ਵਰਤੀਆਂ ਦੋ-ਲਗਾਂ ਔਂਕੁੜ <\_> ਤੇ ਹੋੜਾ <\_> ਹਨ, ਜਿਵੇਂ : ਤੋਲਾਵੈ, ਰਾਖਿਉ, ਉਪਾਵਾ ਆਦਿ।
- (3) ਸ਼ਬਦ-ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦੋ-ਲਗਾਂ, ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਦੇ ਆਦਿ/ਪਹਿਲਾਂ (ਗੋਪਾਲ, ਦੋਆਲੈ ਦੋਹਾਗਣਿ), ਮਧ ਵਿਚ (ਅਮੋਲੁ ਪਛੋਤਾਵੈ: ਜਗਦੀਸੁਰਾ), ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ (ਅਨਦਿਨੋ, ਸਾਗਰੋ, ਜਾਲੋ) ਵਰਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਲਗਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਸੋ'।
- (4) ਦੋ-ਲਗਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ, ਸ਼ਬਦ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਂਗ, ਤੁਕ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵੀ, ਤੁਕ ਦੇ ਆਦਿ, ਮਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:
  - (ਆਦਿ) **ਉਇ** ਸੁਖ ਕਾ ਸਿਉ ਬਰਨਿ ਸੁਨਾਵਤ ॥ (੧੨0੫)
  - (ਮਧ) ਹਰਿ ਘਟਿ ਘਟੇ ਡੀਠਾ **ਅੰਮ੍ਰਿਤੋ** ਵੂਠਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੁਖ ਆਠੇ ॥ (੪੫੪)
  - (ਅੰਤ) ਹਰਿ ਸਤਿ ਸਤਿ ਮੇਰੇ ਬਾਬੋਲਾ ਹਰਿਜਨ ਮਿਲਿ ਜੰਵ **ਸੁਹੰਦੀ** ॥ (੭੮)
- (5) ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਅਖਰੇ / ਸੁਤੰਤਰ (ਸੋ), ਦੋ ਅਖਰੇ (ਏਕੋ, ਸੋਈ), ਤਿੰਨ ਅਖਰੇ (ਸੋਹਣਾ, ਸੋਹਾਵੈ), ਚਾਰ ਅਖਰੇ (ਸੋਹਾਗਣੀ, ਗੋਸਾਈਆ) ਅਤੇ ਪੰਜ ਅਖਰੇ (ਜਗਦੀਸੁਰਾ) ਮਿਲਦੇ ਹਨ।
- (6) ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੋ-ਲਗਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ 15 ਅਖਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਹ ਹਨ: <ਓ, ਸ, ਹ, ਕ, ਚ, ਤ, ਥ, ਦ, ਨ, ਬ, ਭ, ਮ, ਯ, ਰ ਅਤੇ ਲ > ।
- (7) ਕੁਝ ਰਾਗ ਮੁਕਤ ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਮੇਤ 31 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ 24 ਰਾਗਾਂ ਤੇ 35 ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ 8 ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ (ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਚਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਚਾਰ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਨਾਮਦੇਵ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ) ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੋ-ਲਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 1 ਵਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ 74 ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 1 ਵਾਰ ਅਤੇ ਸਾਰੰਗ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ 22 ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਇਹ ਤਥ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋ-ਲਗਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ) ਤੇ ਸਾਰੰਗ ਰਾਗ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।
- (8) ਵਰਤੇ ਗਏ ਦੋ-ਲਗਾਂ ਵਾਲੇ 176 ਪਦਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਇਕ ਲਗ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤੋ' ਦੇ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ' ਵੀ ਤੇ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤੋ' ਵੀ। ਕੁਝ ਪਦਾਂ ਦਾ

ਸਮਾਨੰਤਰ ਸਰੂਪ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਦੋ-ਲਗਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ : ਸਉਆਲਾ, ਜੋਨੀਆ, ਡੋਲਾਈ, ਤੋਲਾਈ, ਦੋਆਲੈ, ਗਨੋ, ਬੋਲਾਨ, ਭੋਗਵਤ, ਲੋਭਾਇਆ, ਲੋਭਾਨ ਆਦਿ।

ਉਕਤ ਮੁਢਲੀ ਵਰਤੋਂ-ਸਥਿਤੀ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ/ਪ੍ਰਾਪਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੋ-ਲਗਾਂ ਦੇ ਰੂਪ, ਅਰਥ, ਵਿਆਕਰਨ, ਲਿਪੀਅੰਤਰਨ, ਉਚਾਰਨ ਤੇ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਰਾਇ-ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਾਰ ਤਤ ਇਉਂ ਹੈ:

- (1) ਦੋ-ਲਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪ (ਬਾਣੀ) ਵਿਚ ਛੰਦ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰਖਣ ਵਾਸਤੇ ਹੋਈ ਹੈ।
- (2) ਇਹ ਰਾਗ ਅਥਵਾ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਕਰਕੇ ਹੈ।
- (3) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਛੰਦ ਤੇ ਅਰਥ' ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਵਾਸਤੇ ਹੈ।
- (4) ਕੁਝ ਸਜਣਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ 'ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਭੁਲ' ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਹੈ।
- (5) ਇਕ ਵਿਚਾਰ (ਡਾ. ਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਛੰਦ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ*, ਦੇਹਰਾਦੂਨ, 1994, ਪੰਨਾ vii.) ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੋ-ਲਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਔਂਕੜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ < ਞ > ਚਾਪ > ਵਜੋਂ ਹੈ, ਜੋ ਦੀਰਘ ਨੂੰ ਹ੍ਰਸ੍ਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ 'ਅੰਮਿਤੋ /ਗੋਪਾਲ' ਜਿਹੇ ਪਦਾਂ ਵਿਚ < ਤੋ, ਗੋ > ਵਿਚ ਔਂਕੜ < ਞ > ਨਹੀਂ, ਇਹ ਇਕ ਚਾਪ < ਞ > ਜਿਹਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਹੋਏ < ਞ > ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹਨ, ਛੰਦ ਲਈ ਹ੍ਰਸ੍ਰ ਕੀਤੇ ਹਨ (ਕਰਤੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸੰਪੂਰਨ 176 ਪਦਾਂ ਉਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ)।
- (6) ਤੁਕਾਂਤ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਾਵਿ/ਪਾਠ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ, ਦੋ-ਲਗਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਆਦਿ।

ਉਕਤ ਦਿਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ/ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਤਥ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ : (1) ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿਛੇ ਕੋਈ ਇਕ ਅਧਾਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਭਾਵ ਨਾ ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਤੁਕਾਂਤ ਲਈ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਪਿੰਗਲ ਲਈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੋ-ਲਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ -ਅਰਥ, ਛੰਦ, ਕਾਵਿ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਹਥਲਾ ਸੰਬੰਧ 'ਉਚਾਰਨ' ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਹੈ।

ਧੁਨੀ-ਵਿਗਿਆਨ (phonology) ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਕ ਸਮੇਂ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਤੇ ਇਕੋ ਸਮੇਂ, ਸਿਰਫ 'ਇਕੋ ਧੁਨੀ' ਹੀ ਬੋਲੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਦੋ-ਲਗਾਂ ਵਾਲੇ ਅਖਰ/ਧੁਨਿ ਨੂੰ

ਇਕ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਤੇ ਬੋਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਸੁਚੇਤ/ਅਚੇਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਹ (ਅਸਥਾਈ) ਨੇਮ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਿ -ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਦੋ-ਲਗੀ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ, ਹੋਰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਖੋਜ ਕੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਾਂ ‘ਛੰਦ ਤੇ ਅਰਥਾਂ’ ਵਿਚੋਂ ਅਰਥ ਮੂਲਕ ਨੂੰ ਬੋਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਾਂ ਛੰਦ ਮੂਲਕ ਬੋਲਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਡੇਢ-ਮਾਤਰਾ (ਇਜ਼ਾਫਤ) ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵੀ ਸੁਝਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਛੰਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੋੜਾ < ੋ > ਦੋ ਮਾਤਰੀ ਤੇ ਔਂਕੜ < ੁ > ਇਕ ਮਾਤਰੀ ਹੈ। ਵਸਤੂ-ਸਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇਹਾ ਕੋਈ ਨੇਮ ਵੀ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਥਾਂ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਥੇ ਫਿਲਹਾਲ ਕਿਸੇ ਵਡੇਰੇ ਤੇ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਆਸ/ਉਡੀਕ ਵਿਚ ‘ਜਿਵੇਂ ਲਿਖਿਆ, ਤਿਵੇਂ ਉਚਾਰਨ’ ਦੇ ਨੇਮ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਕੇ ਦੋ-ਲਗਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਇਉਂ ਸੁਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- (1) ਦੋ ਲਗਾਂ ਔਂਕੜ ਤੇ ਹੋੜਾ < ੁ ੋ > ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਖਰ/ਧੁਨੀ ਨਾਲ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਉਚਾਰੇ ਜਾਣ।
- (2) ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਤੇ ਉਚਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ, ਪਰ ਉਚਾਰਨ ਪਧਰ ਉਤੇ ਇਕ-ਸਥਾਨੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਅਗੇ-ਪਿਛੇ ਬੋਲੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- (3) ਕ੍ਰਮਾਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਔਂਕੜ ਤੇ ਫਿਰ ਹੋੜੇ ਦੀ ਧੁਨੀ ਆਵੇਗੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁ+ਗੋ ( ੁ + ੋ ), ਨੀਵੇਂ ਤੋਂ ਉਚੇ ਵਲ, ਹ੍ਰਸ੍ਰ ਤੋਂ ਦੀਰਘ ਵਲ।
- (4) ਜੇਕਰ ਅਨੁਨਾਸਕੀ (ਅਖੰਡ) ਧੁਨੀ-ਚਿੰਨ੍ਹ < ਿ > ਜਾਂ < ੰ > ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੋ-ਲਗਾਂ ਵਾਲੇ ਅਖਰ ਦੀ ਧੁਨੀ ਅਨੁਨਾਸਕੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਵੇਂ ‘ਉ’ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੈ :ਉਂ ਨਮੋ ਭਗਵੰਤ ਗੁਸਾਈ॥ (੮੬੭)। ਇਥੇ <ਉ> ਨੂੰ ਦੋ ਲਗਾਂ < ੁ, ੋ > ਤੇ ਇਕ ਅਨੁਨਾਸਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਿੰਦੀ < ਿ > ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਦੋਨੋਂ ਲਗਾਂ ਹੀ ਨਾਸਕੀ (ਸ੍ਰੂਰ) ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਸੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦੋ-ਲਗਾਂ ਵਾਲੇ ਅਖਰਾਂ/ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ‘ਜਿਵੇਂ ਲਿਖਿਆ ਤਿਵੇਂ ਉਚਾਰਨ’ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

#### 4. ਅੰਕ ਉਚਾਰਨ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਤਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਸੰਪਾਦਕੀ-ਸੰਕੇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਕ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਮੁਖ ਚਾਰ ਪਧਰਾਂ (levels) ਉਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ:

1. ਪੰਨਾ/ਪਤਰਾ ਅੰਕ
2. ੴ ਵਿਚ 'ੴ'
3. ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿਚ
4. ਮੂਲ ਬਾਣੀ-ਪਾਠ ਵਿਚ

ਪੰਨਾ/ਪਤਰਾ ਅੰਕ ਤਤਕਰੇ ਤੇ ਮੂਲ ਪਾਠ 1430 ਪੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਇਹ ਬਾਣੀ-ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਹਿਸਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਥੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਅੰਕ-ਵਿਧਾਨ ਜਿਸਦੀ ਵਰਤੋਂ-ਸਥਿਤੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਹਨ, ਵੀ ਬਾਣੀ ਪਾਠ ਉਚਾਰਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ੴ ਦੇ 'ੴ' ਉਚਾਰਨ ਬਾਰੇ 'ੴ-ਉਚਾਰਨ' ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਸੋ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਪਧਰ ਸਿਰਫ 'ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿਚਲੇ ਅੰਕ-ਵਿਧਾਨ' ਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਤਿੰਨ/ਚਾਰ ਪਧਰ ਹਨ :

1. ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਲਈ
2. ਘਰੂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਅੰਕ
3. ਸ਼ਬਦ/ਪਦ-ਗਿਣਤੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਅੰਕ
4. ਫੁਟਕਲ

1. ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੰਕ <੧, ੨, ੩...> ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਪ੍ਰਥਾਇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਿੰਨ/ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਰਤੋਂ-ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪਖ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਸੰਖੇਪੀਕਰਨ) ਤੇ ਪਰਤਾਂ ਹਨ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮੀ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਇਥੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਇਥੇ ਸਿਰਫ ਮੁਖ ਪਰਤ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇਗੀ।

ਬਾਣੀਕਾਰ-ਗੁਰੂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਦੈਵੀ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ 'ਮ:/ ਮਹਲਾ/ ਲੁ/ ਲੇ' ਦੇ ਇਕ ਦਮ ਪਿਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ 6 ਅੰਕਾਂ < ੧, ੨, ੩, ੪, ੫, ੯ > ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ 'ਗੁਰਜੋਤਿ' ਨੂੰ ਦਰਜਾ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਪਾਠ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸਧਾਰਨ ਅੰਕ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ 'ਇਕ, ਦੋ...ਨੌਂ' ਨਾ ਹੋ ਕੇ 'ਪਹਿਲਾ, ਦੂਜਾ, ਤੀਜਾ, ਚਉਥਾ...ਨਉਵਾ' ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਬੜਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ 'ਮਹਲਾ' ਪਦ ਨਾਲ ਆਏ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸੰਕੇਤ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਬੁਧ ਸੰਪਾਦਕ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ) ਨੇ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :

1. ਰਾਗੁ ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਮਹਲਾ **ਪਹਿਲਾ** ੧ ਘਰੁ ੧॥ (੧੪)
2. ਗੁਜਰੀ ਮਹਲਾ ੩ **ਤੀਜਾ** ॥ (੪੯੨)
3. ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮਹਲਾ ੪ **ਚਉਥਾ** ਚਉਪਦੇ ॥ (੧੬੩) ਆਦਿ।

ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਅੰਕ ਦਰਜਾ ਬੋਧਕ ਹਨ, ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ '1> 2> 3...' ਦੀ ਸਾਰਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ '1', '2' ਤੋਂ ਵਡਾ/ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸਧਾਰਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅੰਕ-ਗਣਿਤ ਵਿਚ '੩ > 2> 1' ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਉਂ '2', '1' ਤੋਂ ਵਡਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਨ, ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ < ੧, ੨, ੩, ੪, ੫, ੯ > ਨੂੰ ਦਰਜਾ-ਕ੍ਰਮ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਬੋਲਿਆ/ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

**2. ਘਰੁ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨ ਲਈ :** ਬਾਣੀਕਾਰ (ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ) ਅੰਕਾਂ ਵਾਂਗ ਘਰੁ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦਸਣ ਹਿਤ ਵੀ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। 'ਅੰਕ' ਦੀ 'ਘਰੁ' ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ 'ਘਰੁ ਪ੍ਰਬੰਧ' ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ :

ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿਚ 'ਘਰੁ' ਦੀ (ਪਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਜੋਂ) ਕੁਲ ਵਰਤੋਂ 380 ਵਾਰ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਹੋਰ ਲਾਗਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲਟਕਵੇਂ/ਖੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈ ਘਰੁ-ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਇਥੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਵਰਤੋਂ ਮੁਖ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਹੈ: ਰਾਗ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਭਾਗ ਵਜੋਂ ਸਿਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਇਹ ੧ ਤੋਂ ੧੭ < ੧, ੨, ੩...੧੭ > ਤਕ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਅਸਿਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਚਾਰ ਥਾਂ ਹੈ: (ੳ) ਏਕੁ ਸੁਆਨ ਕੈ ਘਰਿ ਗਾਵਣਾ (੯੧), (ਅ) ਪਹਰਿਆ ਕੈ ਘਰਿ ਗਾਵਣਾ (੯੬), (ੲ) ਰਹੋਏ ਕੇ ਛੰਤ ਕੇ ਘਰਿ (੨੦੩) ਅਤੇ (ਸ) ਯਾਨੜੀਏ ਕੈ ਘਰਿ ਗਾਵਣਾ (੮੦੨)। ਘਰੁ ਦੀ ਅਸਿਧੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ 'ਅੰਕ ਪਦ' ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਥੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਸਿਖ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ 'ਘਰੁ' ਪਦ ਨਾਲ ਆਏ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਧੁਨੀ ਵਿਚ, ਦਰਜਾ-ਕ੍ਰਮਾਨੁਸਾਰ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, 'ਪਹਿਲਾ, ਦੂਜਾ' ਵਾਂਗ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕੇਤ, ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਕ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ) ਨੇ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

1. ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰੁ ਦੂਜਾ ੨ ॥ (੨੩)
2. ਸ੍ਰੀ ਕਬੀਰ ਜੀਉ ਕਾ ਚਉਪਦਾ ਘਰੁ ੨ ਦੂਜਾ ॥ (੫੨੪)
3. ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰੁ ਦੂਜਾ ॥ (੬੬੧) ਆਦਿ।

ਜਿਥੇ ‘ਘਰੁ’ ਪਦ ਨਹੀਂ ਉਥੇ ‘ਘਰੁ’ ਪਦ ਬੋਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ: ਗਉੜੀ ੧ ਜਾਂ ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ੧੩ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ‘ਗਉੜੀ ਪਹਿਲਾ/ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਤੇਰਵਾ/’ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੀ ਦਰੁਸਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ‘ਘਰੁ’ ਪਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਘਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸੰਖੇਪੀਕਰਨ ਜੁਗਤ ਹੈ।

**3. ਸ਼ਬਦ-ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਅੰਕ:** ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ-ਗਿਣਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਢੰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

- (1) ਲਟਕਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ਦਸਦੇ ਅੰਕ
- (2) ਖੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ਦਸਦੇ ਅੰਕ
- (3) ਸੰਖੇਪਿਤ/ਲੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ਦਸਦੇ ਅੰਕ

ਲਟਕਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ/ਪਦੇ/ਤੁਕ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਖ ਤੋਂ ਸਥਿਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਗੁ (ਖਾਸਕਰ ਗਉੜੀ ਰਾਗੁ ) ਨਾਲ ਘਰੁ ਅੰਕ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

- ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਤਿਪਦੇ<sub>੫</sub> (੩੨੭)
- ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧ ਚਉਪਦੇ<sub>੬</sub> (੩੫੬)
- ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੩ ਪੰਚਪਦੇ<sub>੨</sub> (੩੬੪)
- ਮਹਲਾ ੫ ਪੰਚਪਦਾ<sub>੧</sub> (੩੯੩), ਆਦਿ।

ਉਕਤ ਲਟਕਵੇਂ ਅੰਕ ਸੰਬੰਧਿਤ ਥਾਂ (ਬਾਣੀ ਵਿਚ) ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਤਿਪਦੇ, ਚਉਪਦੇ, ਪੰਚਪਦੇ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਂ ਆਏ ਅੰਕ ਖੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਉਪਰ ਵਾਂਗ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਦੇ/ਤੁਕ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :

- ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫ ਦੁਤੁਕੇ ੯ (੩੯੦)
- ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫ ਦੁਪਦਾ ੧ (੩੯੩)
- ਆਸਾ ਕਬੀਰ ਜੀਉ ਕੇ ਪੰਚਪਦੇ ੯ ਦੁਤੁਕੇ ੫ (੪੭੯)
- ਆਸਾ ਇਕਤੁਕੇ ੪ (੪੮੦) ਆਦਿ।

ਤੀਜੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਗਿਣਤੀ ਦਸਣ ਵਾਲੀ ਅੰਕ ਜੁਗਤ ਅਜੇਹੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਅੰਕ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਗਿਣਤੀ-ਬੋਧਕ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ (ਪਦ, ਤੁਕ...) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ :

ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਘਰੁ ੬ ਕੇ ੩ (੩੬੮)

ਰਾਗ ਆਸਾਵਰੀ ਘਰੁ ੧੬ ਕੇ ੨ ਮਹਲਾ ੪ ਸੁਧੰਗ (੩੬੯) ਆਦਿ।

ਉਕਤ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਘਰੁ (੬, ੧੬) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਬੰਧਕ 'ਕੇ' ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਗਏ ਅੰਕ (ਕ੍ਰਮਵਾਰ) '੩, ੨', ਸੰਬੰਧਿਤ ਥਾਂ ਆਈ ਬਾਣੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਪਦਿਆਂ/ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ, ਤਿੰਨ (ਲਟਕਵੇਂ, ਖੜਵੇਂ, ਲੁਪਤ) ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਗਏ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਗਿਣਤੀ-ਬੋਧਕ ਅੰਕ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਹੈ- ਭਾਵ ਇਹ 'ਇਕ, ਦੋ, ਤਿੰਨ...' ਕਰਕੇ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

**3. ਫੁਟਕਲ:** ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੋ-ਕੁ ਥਾਂ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਜੇਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਪਖ ਤੋਂ ਠੀਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿਰਲੇਖ ਵਰਤੋਂ, ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਉਂ ਹੈ :

ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਵਾਰ ਕਬੀਰ ਜੀਉ ਕੇ ੭ (੩੪੪)

ਉਕਤ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ '੭' ਅੰਕ ਕਿਸੇ 'ਪਦ/ ਤੁਕ / ਘਰੁ...' ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ, ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਆਏ 'ਵਾਰ' ਪਦ ਦਾ ਇਹ ਗਿਣਤੀ-ਬੋਧਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੈ, ਇਥੇ 'ਵਾਰ' ਦਾ ਭਾਵ 'ਦਿਨ' ਹੈ ਤੇ ੭ ਦਾ ਭਾਵ (ਗਿਣਤੀ ਬੋਧਕ) ਸਤ (ਸੱਤ) ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ 'ਸਤਵਾਰ' (ਸਤਵਾਰਾ) ਹੈ; ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਾਣੀ-ਪੰਨੇ ਉਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ 7 ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ 'ਸਤਵਾਰਾ' ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸੰਪਾਦਕ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵਲੋਂ ਉਕਤ (ਅੰਕ ਤੇ ਸ਼ਬਦ) ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਇਥੇ '੭' ਦਾ ਉਚਾਰਨ 'ਸਤ' ਹੈ (ਸਤਵਾ/ਵਾਂ ਨਹੀਂ)।

ਦੂਜੀ ਵਰਤੋਂ ਕੁਝ ਥਾਂ (ਖਾਸਕਰ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ) 'ਛਕਾ' ਪਦ ਨਾਲ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ < ੧, ੨, ੩ > ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। 'ਛਕਾ' ਛੇ ਜਮਾਤੀ ਪਦਾਂ (group stanzas) ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੈ। ਸਥਾਨ ਪਖੋਂ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵਰਤੋਂ ਬਾਣੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਪਾਦਕੀ ਸੰਕੇਤ ਵਜੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ-ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਕੁਝ ਟਕਸਾਲਾਂ ਜਾਂ ਸਜਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਵੇਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਧਾਰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਇਹ ਸਿਰਫ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਭਾਗ ਹਨ।

## ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾ:

1. ਮੰਗਲਾਚਰਨ (ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ) ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਨੂੰ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੰਗਲਾਚਰਨ, ਸਿਰਲੇਖ ਤੋਂ ਉਪਰ ਤੇ ਸਜੇ ਕਰਕੇ ਹੈ, ਸੋ ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੈ।
2. ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਰ-ਮੂਲਕ ਲਿਪੀ-ਚਿੰਨ੍ਹ (ਅਖਰ ਜਾਂ ਲਗ) ਦਾ ਸਬਦ-ਬਣਤਰ ਦੀ ਹਰੇਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਅਪਣੀ ਸਵੈ-ਧੁਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ <ਵ, ਯ, ਹ> ਆਦਿ ਅਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਧੁਨੀਆਂ /ਵ/, /ਯ/, /ਹ/ ਹੀ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ <ਹ> ਹੁਣ ਅੰਤਿਮ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ 'ਸੁਰ' ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਬਣਤਰ ਦੀ ਹਰੇਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਅੰਜਨ ਹੈ ਤੇ ਪੂਰਾ ਹੀ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਥਿਤੀ ਪੰਜ ਸਘੋਸ਼ ਮਹਾਂਪਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ /ਘ, ਝ, ਞ, ਟ, ਠ/ ਦੀ ਹੈ।
3. ਅੰਤਿਮ ਟਿਪੀ < ° > ਜਿਵੇਂ ਨਾਦੰ, ਵੇਦੰ, ਸੈਭੰ... /ਙ/ 'ਚ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪਦਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸੈਭਙ, ਨਾਦਙ, ਵੇਦਙ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਧਕ < ° > ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਸਿਵਾਏ ਪੂਰਨ ਵਿਰਾਮ (।) ਦੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਰਾਮ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਸਿਵਾਏ ਪੈਂਤੀ ਮੂਲ ਅਖਰਾਂ ਦੇ, ਆਧੁਨਿਕ < ਸ਼, ਖ਼, ਜ਼,...ਲ਼ > ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਪੈਰ-ਅਖਰਾਂ ਨਾਲ ਲਗੀਆਂ ਲਗਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਧੂ), ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੈਰ ਅਖਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਬੋਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਲਗੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਧੂ ਨੂੰ 'ਧ੍ਰੁਅ' ਵਾਂਗ।
4. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੋ ਚਿੰਨ੍ਹ < ° > ਤੇ < : > ਵਰਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਉਦਾਤ-ਚਿੰਨ੍ਹ (hightone) ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਬੰਧਤ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਸਘੋਸ਼ ਮਹਾਪ੍ਰਾਣਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਨ੍, ਜਿਨ੍ਹਾ...। ਅਜਕਲ ਜੋ ਪੈਰ-ਹਾਰਾ (ਜਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹ) ਕਰਦਾ ਹੈ, ਲਗਪਗ ਉਹੋ ਕਾਰਜ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਦਾਤ ਚਿੰਨ੍ਹ < ° > ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ (ਇਸ ਉਦਾਤ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਆਮ ਹਲੰਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਹਲੰਤ ਨਹੀਂ, ਉਚੀ ਸੁਰ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ)। ਦੂਸਰਾ ਚਿੰਨ੍ਹ < : > ਵਿਸਰਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਚਾਰਨ /ਹ੍/ ਹੈ।
5. ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਹੇਠਲੇ ਕਾਰਕ ਬੋਲਣ/ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ :
  - (ੳ) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਤਤਕਰਾ
  - (ਅ) ਮੂਲ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਅੰਕ-ਵਿਧਾਨ

(ੲ) ਸ਼ਬਦ/ਬਾਣੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚਲੇ ਸੰਪਾਦਕੀ-ਨੋਟ/ਸੰਕੇਤ ਜੋ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ 17-ਕੁ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :ਸਤ ਚਉਪਦੇ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ (੯੬); ਸੁਧੁ/ ਸੁਧੁ ਕੀਚੇ (੯੧, ੧੫੦, ੩੧੮, ੪੭੫...); ਸੋਲਹ ਅਸਟਪਦੀਆ ਗੁਆਰੇਰੀ ਗਉੜੀ ਕੀਆ (੨੨੮) ਆਦਿ।

6. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਪਲੁਤ ਉਚਾਰਨ ਵੀ ਹੈ। ਪਲੁਤ ਦਾ ਭਾਵ ਤੀਹਰਾ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾ ਹੈ। ੧੬ ਵਿਚ ਓ (ਅੰਕਾਰ) ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਤੀਹਰਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਰਾਹੀਂ ‘ਓਅਙਕਾਰ’ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ <ਅ> ਅੰਤਿਮ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਦੀਰਘ ਸ੍ਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ‘ਜੀਅ, ਤੀਅ, ਉਦੋਸੀਅ’ ਆਦਿ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾ, ਪਲੁਤ ਹੈ (ਜੀੜਅ, ਤੀੜਅ ਵਾਂਗ)। ‘ਰਹਾਉ’ ਪਦ ਪਾਠ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਵਾਕ/ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ-ਵਾਰ ਬੋਲਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਵੀ ਹੈ। ਅਰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਚਾਰਿਆ (ਗਾਇਆ) ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

7. ਪਾਠ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀ/ ਉਚਾਰਨਕਰਤਾ (ਪਾਠੀ) ਨੂੰ ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਕਾਵਿ/ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਸਤੂ ‘ਲੈਅ’ ਵਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਨ/ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਰਸ ਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੋ ਪਾਠ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਲੈਅ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਭਿਆਸ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਠ ਉਚਾਰਨ/ਸੰਥਿਆ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ) ਲਿਖਤ/ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਤ/ਉਚਾਰਨ ਵਿਚਲੇ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਮਹੀਨ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅਖਰ ਦਾ ਉਚਾਰਨ-ਸਥਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਾਰ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ (ਮੁਹਾਰਨੀ ਸਿਖਣੀ), ਇਸ ‘ਸਕੂਲ’ ਵਿਚਲੇ ਦਾਖਲੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ।

## ਅਭਿਆਸਾਵਲੀ

### 1. ਯਾਦ ਰਖਣ ਯੋਗ (to remember)

- (1) ਸਿਖ ਅਧਿਐਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ‘ਪਾਠ ਕਰਨਾ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (2) ਪਾਠ ਕਰਨ, ਸਿਖਣ ਤੇ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਸੰਸਥਾਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ‘ਸੰਥਿਆ’ ਹੈ।
- (3) ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਮੁਖ ਤਿੰਨ ਸਕੂਲ / ਪਧਤੀਆਂ ਹਨ: ਰੀਤ-ਮੂਲਕ, ਅਰਥ-ਮੂਲਕ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਮੂਲਕ।

- (4) ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਠੀਕ ਉਚਾਰਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਰੇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੈ। “ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਧੁਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾ ਕੋਈ ਧੁਨੀ ਛੱਡੀ ਜਾਏ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਲੋਂ ਪਾਈ ਜਾਵੇ” ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਠੀਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।
- (5) ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ / ਪਾਠ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸਵੈ, ਆਪਣੀ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਜਾਂ ਉਚਾਰ ਸਕਣਾ ਹੈ।

## 2. ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਕਾਰਜ (assignments)

- (1) ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਪਾਠ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਉਦਾਹਰਨ ਸਹਿਤ ਵੇਰਵਾ ਦਿਉ।
- (2) ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਤੋਂ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣੋ, ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੋਈਆਂ ਉਕਾਈਆਂ ਨੋਟ ਕਰੋ।
- (3) ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਨੋਟ ਤਿਆਰ ਕਰੋ।
- (4) ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਸੰਸਥਾਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਇਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
- (5) ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਤਿੰਨ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵਾ ਦਿਉ:
  - (ੳ) ੴ ਦਾ ਉਚਾਰਨ
  - (ਅ) ‘ਮਹਲਾ’ ਪਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ
  - (ੲ) ਦੋ-ਲਗਾਂ ਵਾਲੇ ਅਖਰਾਂ/ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ
  - (ਸ) ਅੰਕ ਉਚਾਰਨ

## 3. ਚੋਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (MCQ)

1. ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਠੀਕ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ :
  - (1) ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਿਵੇਂ ਲਿਖੀ ਤਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹਨਾ
  - (2) ਜਿਵੇਂ ਜੀਅ ਚਾਹੇ ਤਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹਨਾ
  - (3) ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਨਾ
  - (4) ਬਿੰਦੀਆਂ, ਟਿਪੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨਾ

2. ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਸੁਨਿਹਰੀ ਨੇਮ ਹਨ :

- (1) ਬਾਣੀ (ਉਚੀ) ਬੋਲ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨਾ
- (2) ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਪੜ੍ਹਨਾ
- (3) ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨਾ
- (4) ਉਕਤ ਸਾਰੇ ਹੀ**

3. 'ਮਹਲਾ' ਪਦ ਦਾ ਸਹੀ ਉਚਾਰਨ ਹੈ:

- (1) ਮਹਲਾ**
- (2) ਮਹੱਲਾ
- (3) ਮੈਹਲਾ
- (4) ਮਹਿਲਾ

4. ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ/ਪਾਠ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਮੁੱਖ ਯੋਗਤਾ ਹੈ :

- (1) ਵਿਆਕਰਨ ਦੀ ਪੁੱਖਤਾ ਸਮਝ
- (2) ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮਝ
- (3) ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅਖਰ ਨੂੰ ਉਚਾਰ ਸਕਣਾ**
- (4) ਸੰਬਿਆ

-----  
# ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)

ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮੋਬ. 82838 25439.